

ARTIKKELI

<https://doi.org/10.33350/ka.144711>

Pohdinta sanattomasta yhteydestä varhaiskasvatuksen näkökulmasta

Miia Perkola & Sara Sintonen

Tässä artikkelissa tarkastelemme sanatonta yhteyttä erityisesti varhaiskasvatuksen näkökulmasta. Peilaamme sanatonta yhteyttä Martin Buberin ajatuksiin maailmasuhteesta, jossa kohtaaminen, yhteys ja dialogisuus toteutuvat sekä kysymme, millaisia merkityksiä sanattomalla yhteydellä voi varhaiskasvatuksessa olla. Tutkimus on toteutunut dialogisessa prosessissa ja keskeisenä työtapana on ollut teorian kanssa ajattelu. Tutkimusprosessin aikana olemme pyrkineet pois ihmiskeskeisestä ajattelusta antaen aikaa ja tilaa sanattoman yhteyden hetkille toteutua myös suhteessa ei-inhimillisiin olevaisiin. Sanaton yhteys muodostuu usein toiminnassa, jota tehdään puhtaasti tekemisen vuoksi eikä edellytä toteutuakseen aikuisihmiselle tyyppillisinä pidettyjä ominaisuuksia tai taitoja. Avoimuus, kiireetön tarkastelu sekä maailman tunnusteleminen ilman haltuunoton tarvetta ovat sanattoman yhteyden keskiössä. Sanaton yhteys vaikuttaakin mahdollistuvan hetkissä, joissa toiseen asenoidutaan pyyteettömästi, vailla tavoitteita: päämääränä ei ole esimerkiksi oppiminen, kehittyminen tai parempi ihmisyyys vaan se, mikä hetkessä on. Pohtimalla sanatonta yhteyttä voimme huomata kasvatuksellisia merkityksiä sellaisissa kanssaolemisen muodoissa, joissa sanat ja ihmisten välinen sosiaalinen kanssakäyminen ei ole keskiössä sekä avata väylän monenlaisten maailmassa olemisen tapojen arvostamiselle yhdenvertaisina.

Johdanto

Istun partsilla ja katson puita, jotka ei vaadi multa mitään.

Ne ei olela mun nauravan jutuilleen eikä hymyilevän koko ajan.

Ne vaan on, ja siitä minä pidän.

(Miia Perkola, Savonlinna, 9.6.2015.)

Yllä oleva päiväkirjamerkintä on syntynyt useita vuosia sitten halusta kirjata ylös tietyssä hetkessä koettua. Kenties juuri tilanteen suunnittelemattoman ja välittömän luonteen vuoksi tekstikatkelmaan on tallentunut jotain hyvin oleellista sanattomasta yhteydestä. Siitä, miten yhteys muodostuu olevaisen kohdatessa toisen vailla sanoja, tavoitteita ja vaatimuksia.

Tarkastelemme artikkelissa sanatonta yhteyttä ja kysymme, millaisia merkityksiä sanatomalla yhteydellä voi varhaiskasvatuksessa olla. Artikkelin on syntynyt kahden tutkijan dialogisessa prosessissa, jossa keskeinen työtapana on ollut ajattelu teorian kanssa (thinking with theory) (Jackson & Mazzei, 2013). Olemme lähestyneet sanatonta yhteyttä tarkastellen erityisesti Martin Buberin (1947; 1986 [1923, 1957]) ajatuksia maailmasuhteesta, jossa kohtaaminen, yhteys ja dialogisuus toteutuvat. Samalla olemme tutkimusprosessin aikana pyrkinneet pois ihmiskeskeisestä ajattelusta antaen sanattoman yhteyden hetkille aikaa ja tilaa toteutua myös suhteessa ei-inhimillisiin olentoihin.

Tarkastellessamme sanatonta yhteyttä varhaiskasvatuksessa huomiomme kiinnittyy erityisesti sanattoman yhteyden mahdollistaviin lapsen tapoihin olla: itsekseen oleminen, sanaton rinnakkain oleminen sekä autotelinen toiminta. Viimeksi mainitun ymmärrämme Pauliina Raution (2013) tavoin toimintana, jota tehdään ilman ulkoista palkkiota tai motivaatiota, puhtaasti tekemisen vuoksi. Tarkastelemme olemisen tavat usein sellaisia, joihin havaintojemme mukaan varhaiskasvatuksessa suhtaudutaan huolen kautta tai ohittaen ne hyödyttöminä esimerkiksi lapsen oppimisen näkökulmasta. Sanattoman yhteyden valossa nämä lapsen tavat olla näyttävät kuitenkin pitävän sisällään mahdollisuuden moniin merkityksellisiin kohtaamisiin.

Monilajinen tutkimus (ks. mm. Kuby, 2019; Tammi ym., 2020) haastaa ajatuksen ihmisestä hierarkian huipulla ja rohkaisee tarkastelemaan maailmaa ja sen ilmiöitä monenlaisia olemisen ja tietämisen tapoja yhdenvertaisina arvostaen. Sanattoman yhteyden tarkastelu varhaiskasvatuksen kontekstissa onkin johtanut meidät tarkastelemaan kriittisesti ihmiskeskeistä maailmankuvaa, jolle monet kasvatuksen ihanteet perustuvat. Emme voi tietää, kokevatko muut kuin ihmiset sanatonta yhteyttä, mutta toteutuakseen se ei vaikuta vaativan mitään sellaista, mikä olisi ominaista vain ihmisille. Näin ollen sanattoman yhteyden tunnistaminen ja tunnustaminen varhaiskasvatuksessa voi auttaa huomaamaan ja arvostamaan myös sellaisia kanssaolemisen muotoja, joissa keskiössä ei ole ihmisten välinen sosiaalisuus tai kielellinen kanssakäyminen, vaan ekososiaalisesti kestävät yhteisöt (ks. mm. Foster ym., 2022).

Tutkimuksen lähtökohdat

Tutkimuksemme on muotoutunut dialogisessa prosessissa teorian kanssa ajatellen (thinking with theory). Soveltaen Buberin dialogiteoriaa olemme tavanneet säännöllisesti ja keskustelleet sanattoman yhteyden havainnoistamme ja kokemuksistamme ja peilanneet niitä lukemaamme sekä eri tutkijoiden ajatuksiin yhteydestä ja maailmassa olemisesta. Buberin mukaan dialogisuuden toteutumisen edellytyksenä on pyyteetön asennoituminen toiseen. Buberin mukaan riittää, että toinen osapuolista on aktiivinen, jolloin dialoginen suhde voi toteutua myös muiden kuin ihmisten kanssa. (Buber, 1986 [1957], s. 73; Värrin, 2002, s. 68.) Dialoginen prosessi onkin ulottunut keskinäisen kanssakäymisemme ja konkreettisen tutkimustyömme (ajattelu, lukeminen, keskustelu, kirjoittaminen) lisäksi kaikkiin niihin hetkiin, joissa olemme olleet tahoillamme dialogisessa suhteessa maailmaan.

Buber (1986 [1957], s. 74) kehottaa lukijaa koettamaan tavoittaa kirjoitetun korvillaan, kuin kirjoittaja puhuttelisi heitä, kohtaamaan teoksen kirjoittajan Minä–Sinä-suhteessa. Tällöin, hänen mukaansa, ”he [lukijat] ottavat vastaan sanotun jakamattoman kokonaisuuden”. Ymmärrämme Buberin olevan tässä kuvauksessaan saman ilmiön äärellä kuin Alecia Y. Jackson ja Lisa A. Mazzei (2013) kertoessaan tutkimusprosessistaan, jossa he työskentelivät teorian kanssa ajatellen. Deleuzen ja Guattarin ajatuksiin viitaten he esittävät teorian

kanssa ajattelun olevan todellisuuden (maailma), representaation (kirja) ja subjektiivisuuden (kirjailija) kentän välillä tapahtuva kolmijako. Toisin kuin laadulliselle tutkimukselle perinteisessä tavassa luokitella ja koodata aineistoa, siinä uusi tieto syntyy kokoelmana näiden kolmen kentän ollessa suhteessa toisiinsa, luodessa toisiaan. (Jackson & Mazzei, 2013, s. 263.)

Kynnykselle pysähtyminen (arrested in the threshold) on kielikuva, jota Jackson ja Mazzei käyttävät kuvatessaan tutkijan suhdetta tietoon, joka on perspektiivistä ja alati muuttuvaa. Heidän mukaansa kynnyks on jotain, joka saa merkityksensä vain suhteessa ympärillä olevaan. Kynnyksen yli kuljetaan aina sekä sisään että ulos, ja kun kynnyks ylittää, tapahtuu jotain uutta. (Jackson & Mazzei, 2013, s. 264–265.) Ymmärrämme kynnyksen ikään kuin paikkana itsessämme, johon pysähdymme tarkastelemaan tietoa. Kuljemme kynnyksen yli jatkuvasti lukiessamme tutkimuskirjallisuutta, tarkastellessamme aineistoja, keskustellessamme toisten tutkijoiden kanssa sekä kohdatessamme kanssaolevaisia, sanallisesti tai sanattomasti. Pysähtyessämme jälleen kynnykselle voimme huomata jo omaksumamme tiedon muuttuneen meissä: esimerkiksi ilmiön havainnoinnin tai aineiston tarkastelun seurauksena ymmärrämmekin jo aiemmin luetun teoreettisen tiedon toisella tai uudella tavalla. Jacksonin ja Mazzein (2013, s. 264) mukaan ajatteleva teorian kanssa kynnykselle pysähtyneenä voi paljastaa sen, kuinka aineisto ja teoria muodostavat toinen toisiaan ja kuinka niiden väliset jaottelut ja määritelmät romahtavat. Emme ainoastaan tarkastele aineistoa teorian valossa tuottaaksemme jäseneltyä tietoa, vaan aineisto ja teoria ovat vuorovaikutteisessa suhteessa toisiinsa meidän kauttamme. Teorian kanssa ajattelu synnyttää näin uusia kysymyksiä ja saa tiedon avautumaan sekä laajenemaan sen sulkeutumisen ja yksinkertaistumisen sijaan. (Jackson & Mazzei, 2013, s. 261.)

Hedelmällisimmillään yhteisen, dialogisen pohdinnan ja kysymisen rinnalla lähdeaineiston lukeminen on synnyttänyt uusia ajatuksia ja kysymyksiä, vaikuttanut edistävasti meihin ja siihen, kuinka käsitämme tutkittavan ilmiön. Näin syntynyt uusi ymmärrys puolestaan vaikuttaa lähdeaineistosta nouseviin tulkintoihimme ja haastaa palaamaan aina uudelleen niiden pariin. Olemme Jacksonin ja Mazzein (2013, s. 263) tavoin pysähtyneet tutkimusta tehdessämme kynnykselle, tarkastelleet ja sanoittaneet sitä uuden syntymistä, mikä todellisuuden, representaation ja subjektiivisuuden kolmijaon välillä tapahtuu. Tämän kaltainen työskentelytapa vaatii tutkijalta keskeneräisyyden hyväksymistä ja sen ymmärtämistä, että tieto on toisinaan järkemme ja sanojemme ulottumattomissa.

Buber ja maailmasuhteet

Buber (1986 [1923]) kuvaa sanaparilla Minä–Sinä maailmasuhdetta, jossa muodostuu yhteys maailman ja ihmisen eriytymättömään olemiseen. Minä–Sinä-suhde ilmenee kohtaamisen hetkessä kahden välille syntyvässä tilassa, josta Buber käyttää termiä *Zwischen* (välillä oleva / välitila). Tämä välitila edellyttää tavoitteetonta ja pyyteetöntä asennoitumista toiseen, mutta on samalla jotakin, jota kumpikaan kohtaava ei voi subjektiivisesti aikaansaada. (Ks. myös Värri, 2002, s. 65–66.) Sattuvasti Buber (1986 [1923], s. 3) käyttää esimerkkinä puun tarkastelua kuvatessaan Minä–Sinä-suhdetta: ”Voi kuitenkin myös sattua, tahdosta ja armosta samalla kertaa, että tarkastellessani puuta tulen vedetyksi yhteyteen sen kanssa, ja nyt se ei enää ole Se. Yksinomaisuuden (*Ausschliesslichkeit*) mahti on vallannut minut.”

Buberin (1986 [1923]) mukaan ihmiselle on ominaista myös toinen maailmasuhde, Minä–Se-suhde, jossa yksilön suhteessa toiseen ei tapahdu välitöntä kohtaamista. Siinä

missä Minä–Sinä-suhde perustuu yhteyteen, on Minä–Se-suhteen perustana subjektin ja objektin erottelu, jossa ihminen on tietoinen, toisesta ja maailmasta erillään oleva olento. Siten Minä–Sinä-suhde on Buberin (1986 [1923], s. 12) mukaan alkuperäinen ja luonnollinen tapamme olla suhteessa maailmaan, kun taas Minä–Se-suhde tulee mahdolliseksi vasta ihmisen tultua tietoiseksi omasta minuudestaan. Buber ajattelee, että ihmisen olemassa-oloon kuuluu eläminen molemmissa maailmasuhteissa. Minä–Se-suhde on välttämätön, jota voimme toimia maailmassa ja yhteiskunnassa, jossa vallitsevat tietyt lainalaisuudet. Yksinkertaistaen voisi sanoa Minä–Se-suhteen edustavan hallittua, rajattua, tiedon ja järjen avulla hahmotettavissa olevaa maailmaa, ja Minä–Sinä-suhteen ilmentävän autenttista, mysteeristä, ihmisjärjen tavoittamattomissa olevaa yhteyden maailmaa. (Buber, 1986 [1923], s. 9, 27.) Ymmärrämme sanattoman yhteyden tapahtuvan Minä–Sinä-suhteessa ja kumpuavan ihmiselle ominaisesta tavasta olla maailmassa.

Buberin filosofiaa dialogisen kasvatuksen näkökulmasta tarkastellut Veli-Matti Värri (2002, s. 95) toteaa ihmispienokaisen oleva maailmasuhteemme elävä ontologinen ilmaisin: ”Hän paljastaa sanattomalla tavallaan maailmasuhdettamme: maailman äärettömyyttä ja oman tietokykymme äärellisyyttä.” Tämä toteamus saa pohtimaan kasvatuksen tavoitteellisuuden vaikutusta maailmasuhteeseemme. Missä määrin suuntaamme huomaamattamme lapsiamme pois päin maailmayhteydestä, Minä–Sinä-suhteesta, pyrkiessämme kasvattamaan heistä osaavia, oppineita aikuisia? Tietojen ja taitojen oppimisessa ei toki itsessään ole mitään väärää ja yhteys voi toteutua myös oppimishetkissä, mutta mikäli emme opettaessamme ja kasvattaessamme ymmärrä vaalia lapsen yhteyttä maailmaan, pelkistyvät tiedot ja taidot välineiksi, joiden avulla lapsi voi tulevaisuudessa saavuttaa tietynlaisen aikuisuuden.

Sanaton yhteys

Yhteys on siis jotakin, joka mahdollistuu kahden subjektin välisessä pyyteettömässä ja tavoitteettomassa kohtaamisessa. Vaikka sanat eivät ole esteenä yhteyden toteutumisellemme, olemme tässä tutkimuksessa valinneet kiinnittää huomiomme yhteydessä nimenomaan sellaisiin hetkiin, joissa ei ole läsnä sanoja. Kun tutkimuksemme alkutaipaleella aloimme pohdita itsekseen olemista varhaiskasvatuksessa omien kokemustemme kautta, huomasimme pian, että itsekseen olon tuoma hyvä olo kumpusi koetusta yhteydestä toisen olevaisen kanssa. Tämä yhteys toteutui huolimatta siitä, että hetkessä mukana olleilla ei ollut yhteistä kieltä, sanoja, joilla yhteyteen pyrkiä. Tällaisissa hetkissä oleellista ei siis ole jaettu ajatusmaailma vaan yhdessä sanattomasti koettu hetki, mikä voi varhaiskasvatuksessa ilmetä paitsi itsekseen olon hetkissä, myös esimerkiksi sanattomassa rinnakkaisleikissä. Robin Wall Kimmerer (2021, s. 1) kuvaa sanatonta olemista ja suhdettamme toisiin olevaisiin:

Tulen tänne kuuntelemaan, käpertymään juurten kaaren pehmeään männyn-neulaspesään, nojaamaan luineni valkomännyn runkoa vasten, vaimentamaan äänen päässäni, jotta kuulisin äänet sen ulkopuolella: tuulen shhh neulasissa, vesi valumassa kivellä, pähkinänakkeli naputtamassa, maaoravat kaimamassa, terho putoamassa, hyttynen korvassani ja jotain enemmän - jotain, joka ei ole minä, jolle meillä ei ole kieltä, toisten sanaton oleminen, jossa emme koskaan ole yksin. Äitini sydämen lyönnin jälkeen tämä oli ensimmäinen kieleni.

Kimmerer, joka on paitsi Potawatomi-kansan jäsen, myös ympäristöbiologian professori, kirjoittaa edellä kuvatun lisäksi toisesta oppimastaan ja arvostamastaan kielestä, tieteen kielestä, joka havainnoi ja nimeää tarkasti kaiken. Hän toteaa, että tieteen kielen rikkaan sanaston ja kuvailevan voiman alta puuttuu jotakin, se sama asia, joka täyttää ja ympäröi meidät, kun kuuntelemme maailmaa. (Kimmerer, 2021.)

Tim Ingold (Ingold ym., 2024, s. 143) esittää mielenkiintoisen, Kimmererin näkemystä täydentävän näkökulman sanoihin ja kieleen. Hän kyseenalaistaa kielen mielessä sijaitsevana rakenteena ja käyttää käsitettä 'languaging' kuvaamaan kielen käyttöä tapana, jolla teemme läsnäolomme näkyväksi. Ingold toteaaakin, ettei kieli ole vain ihmiselle ominainen, kognitiivinen kyky. Toiset olevaiset tekevät läsnäolonsa näkyväksi yhtä lailla, mutta toisin tavoin kuin ihminen. (Ingold ym., 2024, s. 115.) Ingoldin ajatus rikkoo rajoja ihmisten ja muiden olevaisten välillä ja saa pohtimaan myös ihmisiä, joilla ei ole sanoja läsnäolonsa näkyväksi tekemiseen. Yhteys ilman sanoja voi äänen kautta muodostua esimerkiksi hyräilemällä. Sara Sintonen (2018) on tarkastellut hyräilemistä kasvatuksena ja kuvailee hyräilyä ainutlaatuiseksi, pyyteettömäksi ja tavoitteettomaksi toiminnaksi. Hän esittää hyräilyn ilmaisevan läsnäoloa ja turvaa ja voivan synnyttää yhteyttä. Herää kysymys, kuinka olemisemme suhteessa toisiin muuttuisi, jos ymmärtäisimme sanat ensisijaisesti, hyräilyn tavoin, tapana ilmaista läsnäoloamme? Olisiko meidän helpompi kohdata tasaveroisena myös heidät, niin ihmiset kuin muutkin olevaiset, jotka eivät sanoja käytä? Pääsisimmekö osalliseksi yhteydestä, joka ei ole riippuvainen hetkessä mukana olevien kielitaidosta? Kenties sanattomassa yhteydessä oleellista ei olekaan sanattomuus vaan se, että sanojen – niin sisäisten kuin ulkoistenkin – vaietessa toisenlaiset tavat olla ja ilmaista maailmassa saavat mahdollisesti enemmän tilaa.

Jim Denham-Vaughan & Virginia Edmond (2010) ovat tutkineet hiljaisuuden merkityksiä psykoterapian kontekstissa. He huomauttavat, että hiljaisuutta on aiemmin tutkittu pitkälti sen negatiivisiin puoliin keskittyen, mikä on ymmärrettävää: kumpuaahan hiljaisuus toisinaan pelosta, häpeästä tai syyllisyydestä. Omassa tutkimuksessaan Denham-Vaughan & Edmond (emt., s. 7–8) tekevät eron välttelyn hiljaisuuden (the silence of avoidance) sekä yhteyden hiljaisuuden (connected silence) välille. He kuvaavat yhteyden hiljaisuutta läsnäolon hiljaisuutena (the silence of presence), jossa vallitsee Minä–sinä-yhteys (I-thou contact) ja jossa jaetaan nykyisyyttä. Tämä läsnäolon hiljaisuus tuo mieleen Buberin ajatukset Minä–Sinä-yhteydestä, joka ilmenee kohtaamisessa toteutuvassa dialogisuudessa. Merkille pantavaa on, ettei dialogisuus Buberin mukaan edellytä toteutuakseen sanoja. Hän päinvastoin esittää dialogisuuden voivan tapahtua myös sanattomasti: ”Sillä siellä missä varauksettomuus on vallinnut, sanattomastikin, ihmisten välillä, on dialogin sana tapahtunut sakramentaalisesti.” (Buber, 1947 [1926–1939], s. 4). Buber kirjoittaa läsnä olevasta tarkoittaessaan kokonaisvaltaista tietoa, joka välittyy kohtaamisen hetkessä. Siirryttäessä käsitteellistämisen ja järjeyden alueelle tuo sama tieto, nyt Se-muodossa, kaventuu objektiksi, esineeksi esineiden joukossa. Buberin mukaan tiedon voi kuitenkin vapauttaa uudelleen Se-muodosta täyttämään tarkoituksensa, ”olemaan jotain aktuaalistuvaa ja toimivaa ihmisten välillä.” (Buber, 1986 [1923], s. 22.)

Sanaton yhteys edellyttää toteutuakseen ennen kaikkea luottamusta yhteyden maailman merkityksellisyyteen ja tietoon järjen tuolla puolen sekä dialogista asennoitumista toiseen. Emme voi tietää kuinka alun päiväkirjalainauksessa mainitut puut kokivat kyseisen tilanteen, kokivatko ne sanattoman yhteyden samoin kuin kirjoittaja. Ne kuitenkin mahdollistivat sanattoman yhteyden kokemuksen syntymisen olemalla siinä hetkessä, vaatimatta mitään kirjoittajalta, joka tunsu tulleen kohdatuksi ja hyväksytyksi puiden toimesta. Buber toteaaakin, ettei vastavuoroisuus ole muuta kuin itse olemista. Siten se, että kasvi ei

reagoi toimintaamme tai vastaa meille, ei poista vastavuoroisuuden mahdollisuutta. (Buber, 1986 [1957], s. 73.)

Dialogisuuden ja yhteyden toteutuminen edellyttää pyyteetöntä ja tavoitteetonta asennoitumista toiseen. Näin ollen toista ei voi saada kokemaan yhteyttä pyrkimällä muuttamaan toisen tapaa olla tai asettamalla tavoitteita vuorovaikutukselle. Toiselta ei lopulta voi odottaa mitään, ei edes sanattomuutta. Ollessaan itse hetkessä sanattomana olevainen voi kuitenkin kokea sanatonta yhteyttä toiseen, vaikka tämä toinen puhuisi, laulaisi tai kommunikoi muuten äänellään. Täysin yhdentekevää toisen osapuolen tapa olla ei kuitenkaan ole: sanat, vaikkakin vain toisen osapuolen lausumana, vievät herkästi mielen järjen tasolle, jossa tavoitteet, odotukset ja suunnitelmat ovat valloillaan. Tai kuten Buber (1986 [1923]) asian ilmaisee: ”Vain vaikeneminen Sinää kohtaan, *kaikkien* kielten vaikeneminen, vaikeva odottaminen esihahmoisessa, erillistymättömässä esilingvistisessä sanassa, jättää Sinän vapaaksi ja on sen kanssa valmiudessa, jossa henki ei ilmennä itseään, vaan on. Jokainen vastaus sitoo Sinän Se-maailmaan.”

Otollista maaperää sanattomalle yhteydelle on siis läsnä oleva ja vastaanottava asenne: yhteys ei vaadi kokijaltaan järjeistämistä, tietoa ja ponnisteluja vaan sen myöntämistä, että hetkessä on läsnä jotain paljon enemmän kuin koskaan voi järjellä ymmärtää. Sanaton yhteys ei luonteensa vuoksi taivu kasvatuksen toimintatavaksi tai oppisisällöksi. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että sanaton yhteys tulisi sivuuttaa kasvatuksessa tarpeettomana tai liian abstraktina huomioida. Päinvastoin olisi tärkeää pyrkiä huomaamaan niitä tilanteita, jotka ovat otollisia sanattoman yhteyden toteutua ja olla omalla asennoitumisella luomassa tilaa ja arvostusta sanattomille olemisen tavoille.

Sanattoman yhteyden sovittaminen varhaiskasvatuksen ihmiskeskeiseen kuvaan

Käsitykset lapsesta ja lapsuudesta ovat pitkään nojanneet länsimaiseen ihmiskeskeiseen ajatukseen rationaalisesta, aikuisesta ihmisestä, jollaiseksi lapsi tulisi kasvattaa. Lapsia, kuten monia marginalisoituja ryhmiä, on lähestytty ”ei aivan ihmisinä”, joita ei ole otettu vakavasti, ja joiden tapoja olla ja tietää on pidetty vähemmän tärkeinä suhteessa länsimaisille aikuisihmisille tyypillisinä pidettyihin tietämisen ja olemisen tapoihin. (ks. mm. Malone ym., 2020, s. 37–41; Cheney, 2019, s. 95.) Post- eli jälkihanuistinen kasvatusajattelu on siirtänyt huomion (aikuis)ihmisestä kaiken keskipisteenä kohti lasta osana suhteiden maailmaa. Keskiössä ei ole erillinen ihmisyyksilö, jota pyritään tavoitteellisella toiminnalla kasvattamaan ja opettamaan kohti haluttua suuntaa, vaan toisiinsa kietoutuvat moninaiset suhteet, joissa kaikki, niin lapset kuin aikuisetkin kehkeytyvät (ks. mm. Murrin, 2016). Sanaton yhteys tapahtuu suhteissa, kahden tai useamman olevaisen välillä, eikä edellytä toteutuakseen rationaalista ajattelua tai aikuisihmisille tyypillisinä pidettyjä taitoja tai tapoja olla. Siten sanatonta yhteyttä tarkastelemalla onkin mahdollista huomata merkityksiä sellaisissa maailmassa olemisen ja kanssakäymisen muodoissa, joita ei varhaiskasvatuksessa ole välttämättä osattu huomioida tai arvostaa.

Olli-Jukka Jokisaari ja Jani Pulkki (2018) kritisoivat tuotemaailmaa toteuttavaa kilpailuyhteiskuntaa, jossa ihmisen toimintaa tarkastellaan suoritteina ja ihmisen intentiot suunnataan tulevaisuuteen. Koulutuksen ja kasvatuksen näkökulmasta kilpailuyhteiskunnassa korostuu koulutuksen välinearvo eikä kasvatuksen muille merkityksille jää tilaa (Jokisaari & Pulkki, 2018, s. 192, 197). Kilpailuyhteiskunnan periaatteet voivat heijastua myös varhaiskasvatukseen tulevaisuuteen suuntautumisena ja oppimisen korostamisena. Jokainen hetki lapsen elämässä voi näyttäytyä mahdollisuutena opettaa uusia taitoja ja samalla lap-

sen ja lapsuuden itseisarvo voi jäädä vaille huomiota. Varhaiskasvatuksessa pyritään tasa-arvoon ja yhdenvertaisuuteen (Opetushallitus, 2022, s. 18). Sanattoman yhteyden tarkastelu saa pohtimaan, toteutuvatko nämä arvokkaat tavoitteet todella, jos esimerkiksi tietynlaista tapaa olla sosiaalinen pidetään tulevaisuudessa pärjäämisen nimissä enemmän tavoittelemisen arvoisena kuin toista. Onko itsekseen metsässä päämäärättömästi vaelteleva lapsi arvokas sellaisenaan vai vasta sitten, kun hänet on saatu pedagogisin keinoin osallistumaan yhteiseen oppimishetkeen toisten lasten kanssa?

Kilpailuyhteiskunnan ihanteiden vaikutuksia kasvatukseen on tarkastellut myös Gert Biesta (2024; 2015), joka huomauttaa, että globaali koulutuksen mittaamisteollisuus, jolla hän viittaa mm. PISAan ja muihin oppimistuloksia mittaaviin ohjelmiin, on pyrkinyt määrittämään koulutuksen tavoitteet uudelleen. Keskustelu siitä, mitä kasvatusta todella on, on näin ollen jäänyt kasvatuksen ulkopuolisten toimijoiden määrittelemien tavoitteiden ja prioriteettien jalkoihin (Biesta, 2024, s. 435). Biesta (2024; 2021) käyttää käsitettä *learnification* kuvaamaan kasvatuksen oppimiskeskeisyyttä. Hänen mukaansa oppimiskeskeisyydessä ammennetaan paljon oppimisen ja kasvatopsykologian tutkimuksesta, joilla voi olla paljon mielenkiintoista sanottavaa, mutta jotka voivat mennä ohi kasvatuksen ytimen. Biestan mukaan oppimisesta tulee kasvatuksellisesti ja koulutuksellisesti merkityksellistä vasta, kun kysymme kysymyksiä sisällöstä, tarkoituksesta ja suhteista. Hän kysyykin, eikö meidän tulisi antaa oppilaille ”eksistentiaalisia mahdollisuuksia” pelkän ”oppimisposition sijaan” ja ehdottaa, että koulutuksen haasteena voisi olla selvittää, mitä maailma mahdollisesti kysyy meiltä. (Biesta, 2024, s. 435–437.) Toteutuakseen sanaton yhteys edellyttää paitsi toisen olevaisen kohtaamista yhdenvertaisena, vailla tavoitteita ja odotuksia, myös oman sisäisen puheen vaikenemista, jolloin myös maailmasta kumpuavien kysymysten kuuleminen mahdollistuu. Kasvatuksen oppimiskeskeisyys on omiaan viemään huomion pois niistä merkityksistä, joita sanattoman yhteyden hetket varhaiskasvatuksessakin voivat pitää sisällään: kasvattajan tavoittellessa kuinkin lapsen tai lapsiryhmän kohdalla ensisijaisesti oppimista, kaventuu tila sellaiselta tavoitteettomalta olemiselta, jonka ei voida nähdä edistävän oppimistavoitteita.

Sanaton yhteys ei ole muksensa eikä dialogisen luonteensa vuoksi taivu minkään asian edistämisen välineeksi. Buber toteaaakin: ”Ohjeiden merkityksessä ei voi opettaa ketään lähtemään Se-maailmasta. Siihen voidaan vain viitata sillä tavalla, että piirretään ympyrä, jonka ulkopuolelle jää kaikki se, mikä ei ole tätä lähtemistä. Silloin tulee se yksi, josta kaikki riippuu, näkyväksi: läsnäolon täydellinen hyväksyminen.” (Buber, 1986 [1923], s. 44). Taipumattomuus opetuksen tai kasvatuksen tavoitteeksi ei estä tarkastelemasta mitä kaikkea sanattoman yhteyden hetkien huomioimisesta varhaiskasvatuksessa voi seurata, eikä poissulje sitä, etteikö sanattoman yhteyden arvostamisen lisääntyminen voisi johtaa esimerkiksi yhdenvertaisempaan ja tasa-arvoisempaan maailmaan. Veli-Matti Värri (2002, s. 158) esittää buberilaisen Minä–Sinä-ideaalin arvoksi subjektien alkuperäistä yhteyttä korostavan kohtaamisen, joka ”paljastaa vallitsevien instituutioidemme ja suhteidemme vallantäyteisiä ja omistushaluisia perusteita, joihin olemme saattaneet kyseenalaistamatta uskoa.” Tästä näkökulmasta katsottuna huomion kiinnittämisessä sanattoman yhteyden hetkiin varhaiskasvatuksessa voi piillä mahdollisuus muutokseen. Tämä edellyttää kuitenkin niiden tilanteiden tunnistamista, joissa sanattoman yhteyden kokemus varhaiskasvatuksen kontekstissa mahdollistuu.

Sanattoman yhteyden hetket varhaiskasvatuksessa

Koska sanaton yhteys mahdollistuu erityisesti hetkissä, joissa toiseen asennoidutaan vailla tavoitteita, ei päämääränä ole oppiminen, kehittyminen tai parempi ihmisyyys vaan se, mikä hetkessä on. Varhaiskasvatuksessa sanaton yhteys voi toteutua esimerkiksi kahden lapsen leikkiessä puhumatta rinnakkain, aikuisen napittaessa hiljaa hyräillen lapsen puseron nappeja, ryhmän seuratussa musiikkiesitystä, lapsen rakentaessa itseksensä legoja, harjoitellessa sinnikkäästi uutta taitoa puhtaasta tekemisen ilosta tai katsellessa hämähäkin kiipeävän pitkin päiväkodin seinää. Aikuiselle kuvatun kaltaiset hetket saattavat näyttää paitsi hyödyttömiltä, myös vajavaisilta tai turhauttavilta; pukemistilanteessa vaatteiden materiaalia tarkastelevan lapsen esimerkiksi ajatellaan hidastelevan tai viivyttävän tahallaan. Kenties (aikuis)ihmiskeskeisestä, pedagogisesta lapsen oppimista ja kehittymistä painottavasta näkökulmasta lapsen tulisi olla leikkiessä sanallisessa vuorovaikutuksessa, osata jo napittaa itse puseronsa, oppia yhteistyötaitoja toisten seurassa sekä saada mitattavissa ja sanallistetavissa olevaa tietoa hämähäkeistä ja luonnon ilmiöistä.

Sanaton yhteys muodostuu usein toiminnassa, jota tehdään vailla päämäärää, puhtaasti tekemisen vuoksi. Rautio (2013) kehottaa pohtimaan, voisiko osa tällaisista autotelisistä toiminnoista olla vaalimisen arvoisia, sen sijaan, että niitä pidetään triviaaleina tai jopa haitallisina. Esimerkkinä hän mainitsee muun muassa kivien kantamisen taskuissa, piirtelyn ja hedelmien järjestelemisen astiaan värien mukaan. (Rautio, 2013, s. 394.) Rautio ehdottaa Bennettiin (2010) viitaten autotelisten käytäntöjen syntyvän kohtaamisissa, joissa olemme osaltamme esteettis-affektiivisesti avoimia ja kysyy, eikö meidän tällöin tulisi olla tietoisempia siitä, kuinka vaalia ja ylläpitää tällaista avoimuutta (Rautio, 2013, s. 400). Tällä avoimuudella hän tarkoittaa tarkkaavaisuutta ja aistillista lumoutumista ei-ihmisvoimista, avoimuutta yllättyä ja suoda toimijuus muille kuin ihmisolioille. Hän myös esittää Gebhardtin, Neversin ja Billman-Mahechan (2003) ajatuksen siitä, että tämä avoimuus ymmärretään usein väärin naiiviutena, josta kasvatuksella pyritään eroon. Sintonen (2020) puolestaan toteaa jo Yrjö Hirnin (1918) korostaneen yli sata vuotta sitten lapsenmielisyyttä myös aikuisen elämänasenteessa. Hän tarkastelee Hirnin ajatuksia paperileijan lennättämisestä ja tuo niin ikään esiin avoinna olemisen mahdollisuuden: ”Leijan lennättäminen voi olla niin lapselle kuin aikuisellekin kiinnostava maailman aikaan saamisen ja jollekin muulle avoimena olemisen mahdollisuus: kun leija saa tuulta alleen, leija langan päässä kieppuu ja kääntyilee jotakuinkin ennalta ohjailematon elämä.” (Sintonen, 2020, s. 149.) Kenties jollekin muulle avoinna oleminen on väylä myös sanattoman yhteyden kokemiseen. Silloin myös sen kuuleminen, mitä maailma mahdollisesti kysyy meiltä, mahdollistuu ja saa tilaa.

Käsitys lapsesta sosiaalisena olentona vaikuttaa sanattoman yhteyden hetkien tunnistamiseen. Ihmiskeskeisessä ajattelussa sosiaalinen kanssakäyminen on totuttu ymmärtämään kahden tai useamman ihmisen välisenä. Buberin filosofia pohjaa hyvin toisenlaiseen ajatukseen: keskiössä ei olekaan ihmisten välinen vuorovaikutus vaan ajatus yhteyden maailmasta, josta voi hetkellisesti päästä osalliseksi kohdatessaan toisen olevaisen kanssa. Se, onko tämä toinen ihminen, eläin, kasvi tai taideteos, ei ole oleellista. (Buber, 1986, s. 2–4, 8.) Mikäli sosiaalisen kanssakäymisen syvin merkitys piilee pyrkimisessä yhteyteen, eikö kanssakäymistä luonnon, eläinten tai taiteen kanssa voi pitää yhtä lailla sosiaalisena? Maurice Merleau-Pontyn (ks. mm. Merleau-Ponty ym., 1992, s. 11–12) ajatus ruumiillisen kokemuksen ja havainnon ensisijaisuudesta tukee tätä ajatusta. Hänen mukaansa jo pieni lapsi kurottaa kohti toista, ei ainoastaan toista ihmistä, vaan maailmaa. Ihminen ei siis ole kanssakäymisessä toisen kanssa lähtökohtaisesti sanojen ja ajatusten tasolla vaan ruumiillisen kokemuksensa kautta. (Merleau-Ponty, 2012 [1945], s. xii; Värrin, 2002, s. 49.) On sel-

vää, ettei ihmisten välisen sosiaalisen kanssakäymisen merkitystä voi kiistää: pieni lapsi on täysin riippuvainen toisen ihmisen hoivasta ja useimmat meistä kaipaavat ihmisseuraa ainakin ajoittain. Ihmisten välisen sosiaalisuuden tärkeyden myöntämisen ei kuitenkaan tarvitsisi merkitä sokeutta sellaiselle sosiaalisuudelle, jonka osapuolina on muita kuin ihmisiä.

Monilajinen tutkimus kyseenalaistaakin sosiaalisuuden vain ihmisten yksinoikeutena (ks. mm. Kuby, 2019; Tammi ym., 2020). Monilajista kasvatusta tarkastelleet tutkijat (Tammi ym., 2020, s. 79) huomauttavat, ettei eri lajien rajat ylittävää kanssakäymistä useinkaan ymmärretä sosiaalisuutena. Heidän mukaansa ihmiskeskeisyyteen liittyy oleellisesti ajatus siitä, että on olemassa jokin oikeanlainen tapa olla ihminen ja siten myös oikeanlainen tapa ilmentää sosiaalisuutta (emt., s. 34). Kenties tämä vaikuttaa siihen, että ihmisten välinen sosiaalinen kanssakäyminen arvotetaan usein yksinoloa korkeammalle.

Yksinoloa tutkineet Averill ja Sundararajan (2014, s. 90) kuvaavat yksinäisyyttä paikkana, jossa voi kokea monenlaista – niin kielteistä kuin myönteistäkin. He käyttävät englanninkielistä käsitettä *solitude* joka sanakirjamääritelmän mukaan on suomeksi ”[rauhaisa] yksinäisyys tai eristyisyys” (MOT Sanakirjat, 2025). Toisin kuin *solitude*, sanat yksinäisyys ja eristyisyys aiheuttavat negatiivisia mielle yhtymiä. Syntyy vaikutelma, että yksin oleva on uhri, joka ei ole valinnut yksinäisyyttään tai joka on eristäytynyt toisista jonkin kielteisen tapahtuman seurauksena. Käytämmekin tässä yhteydessä käsitettä itsekseen oleminen kuvaamaan vapaaehtoista, myönteisiä merkityksiä sisältävää yksinoloa.

Sanattoman yhteyden kokemuksen kannalta ei liene oleellista, onko ihminen yksin vapaasta tahdostaan vai olosuhteiden pakosta: mahdollisuus sanattoman yhteyden syntymiseen on joka tapauksessa olemassa (myös) ihmisen ollessa yksin, vailla ihmisseuraa, riippumatta yksinolon syystä. Kysymys onkin siitä, minkälaisen käsitysten valossa ilman vertaistseuraa olevaa lasta lähestymme. Mikäli emme tunnista yksinolon voivan olla myös itsekseen olemista, on todennäköistä, että emme ole tulleet ajatelleeksi tällaisen olemisen tavan voivan pitää sisällään jotakin merkityksellistä, kuten sanattoman yhteyden hetkiä. Todennäköinen seuraus silloin on, että ohjaamme lapsen vertaistensa seuraan ja viestimme samalla lapselle kaverisuhteiden olevan itsekseen olemista arvokkaampaa.

Yhteyden näkökulmasta rinnakkaisolo ei lopulta eroa itsekseen olemisesta: sanaton yhteys voi olla vahva riippumatta siitä, onko toisena osapuolena ihminen, jonkin muun lajin edustaja, lelu, taideteos tai esimerkiksi luonnonilmiö. Rinnakkaisleikki on perinteisesti nähty lapsella kehityksen vaiheena, josta siirrytään seuraavaan, kehittyneempään yhteisleikin muotoon, jossa omaa sisäistä maailmaa sanoitetaan ja jaetaan kanssalleikkijän kanssa (ks. mm. Brigano, 2011). Sanattoman yhteyden tarkastelu siirtää huomion rinnakkaisolon ja -leikin mahdollisuuksiin. Kenties sanattomuus näissä hetkissä edistää vuorovaikutusta kaiken käsillä olevan kanssa. Ehkä huomio on tällöin vahvemmin kehossa ja aisteissa sekä tässä hetkessä, kun tilannetta ei tarvitse sanallistaa eikä keskustelu vie mieltä pois käsillä olevasta.

Taidekasvatusta ekososiaalisessa kehityksessä tarkastelleet Raisa Foster, Arto O. Salonen sekä Katja Sutela (2022) esittävät työskentelyn hiljaisuudessa ja havainnossa viipyillen auttavan keskittymään relationaalisen kehollisuuden äärelle. Heidän mukaansa avautuminen olevan läsnäololle voi ”vapauttaa kokemaan merkityksellisyyttä siinä, mikä jo on ilman jatkuvaa pyrkimystä siihen, mitä pitäisi olla.” (emt., s. 124). Näin ollen itsekseen tai rinnakkain leikkimisen voisi kehitysvaiheen sijaan nähdä mahdollisuutena läsnäoloon ja yhteyteen – myös ihmistä laajempina ilmiönä. Foster ja kollegat (2022) tuovat esiin vastuun ottamisen ja toisista olevaisista huolehtimisen. Heidän mukaansa myös ei-inhimilliseen todellisuuteen kiinnittymisen ja kuulumisen kokemukset tarjoavat elämälle merkityssisältöjä. Kun ihminen tunnistaa oman elämänsä osaksi ympärillä olevaa todellisuutta, kasvaa

myös halu kantaa vastuuta ja pitää huolta siitä todellisuudesta, jossa ihminen elää (Foster ym., 2022 s. 118–119, 127). Sanattoman yhteyden merkitysten tunnistaminen ja tunnustaminen varhaiskasvatuksessa voikin parhaimmillaan lisätä läsnäoloa sekä huolenpitoa paitsi toisista ihmisistä myös muista olevaisista, joiden kanssa tämän maailman jaamme.

Yhteenvedo

Voisiko sanattoman yhteyden ymmärtämisen lähtökohtana olla kokemus vapaaehtoisesta, myönteisiä merkityksiä sisältävästä itsekseen olemisesta tai sanattomasta kanssaolemisesta? Sanaton yhteys mahdollistuu buberilaisessa Minä–Sinä suhteessa, ja sanatonta yhteyttä on mahdollista kokea suhteessa luontoon, eri taiteen lajeihin, muihin olevaisiin tai esineisiin, riippumatta siitä, onko hetkeä jakamassa muita ihmisiä. Kuten olemme edellä todenneet, avoimuus, kiireetön tarkastelu sekä maailman tunnusteleminen ilman haltuunoton tarvetta ovat sanattoman yhteyden ytimessä.

Keskeisintä sanattomassa yhteydessä ei vaikuta olevan hiljaisuus tai puhumattomuus, vaan suunnittelemattomien, välittömien tilanteiden merkitykset sanallistamisen ja järjeistämisen tuolla puolen yhdistettynä buberilaiseen dialogisuuteen sekä mahdollisuuteen antaa maailman kysyä ja kutsua. Näin ollen sanattoman yhteyden keskiössä on yhteys sekä toisen ja maailman kohtaaminen sellaisenaan, analysoinnin, arvottamisen ja hallinnan sijaan. Toteutuakseen tämä edellyttää kokijaltaan ennen kaikkea luottamusta yhteyden maailman merkityksellisyyteen ja tietoon järjen tuolla puolen sekä dialogista, pyyteetöntä asennoitumista toiseen. Aikuisilta ihmisiltä, jotka länsimaisessa kulttuurissamme tyypillisesti asemoidaan olevaisten hierarkian huipulle, sanattoman yhteyden merkitysten tunnistaminen ja tunnustaminen vaatii lisäksi oman aseman kriittistä tarkastelua. Parhaimmillaan tämän kaltaisen asennoituminen voi johtaa muiden kuin aikuisihmiselle tyypillisinä ja ideaaleina pidettyjen olemisen tapojen arvostamiseen yhdenvertaisina. Kenties tällöin myös tarve hallita muita olevaisia vaihtuu haluun kohdata toinen pyyteettömästi ihmetellen ja toisen olemisen tapaa kunnioittaen.

On aiheellista kysyä, onko virallisissa kasvatusinstituutioissamme sijaa sanattomalle yhteydelle ja sen edellyttämille tavoille olla ja toimia maailmassa. Olemmeko valmiit antamaan tilaa eksistentiaaliselle pohdinnalle kasvatuksen sisällöistä, tarkoituksista ja suhteista? Ihmiskeskeiset käsitykset lapsesta ja lapsuudesta sekä oppimiskeskeiset ajattelutavat vaikuttavat varhaiskasvatuskäytäntöön. Tavoitteellisissa kasvatus- ja opetustilanteissa vuorovaikutuksellista, puheeseen perustuvaa kanssakäymistä pidetään tavoittelemisen arvoisena ja sanattomuuden ajatteluaan liittyvän lähinnä pienimpiin lapsiin. Itsekseen oleminen on jäänyt kasvatuskeskusteluissa paitsioon, ja huomion on vienyt esimerkiksi keskittyminen yksin olemisen haitallisiin merkityksiin.

Monet ihmiskeskeiset ajatteluun ja järkeen sekä sosiaaliseen kanssakäymiseen perustuvat teoriat leikistä pitävät sinnikkäästi pintansa, ja leikkijöiltä edellytetään esimerkiksi tietynlaista kyvykkyyttä ihmisten väliseen sosiaalisuuteen ja sosiaaliseen ulospäinsuuntautuneisuuteen. Sisäistetynä käsitykset esimerkiksi siitä, minkälainen leikki on kehittyntä yhdistettynä oppimisen painottumiseen, ohjaavat huomiota pois niiden tilanteiden tunnistamisesta, joissa sanaton yhteys varhaiskasvatuksen kontekstissa mahdollistuu. Ihmisten välisen sosiaalisuuden tärkeyden myöntämisen ei kuitenkaan tarvitsisi merkitä sokeutta sellaiselle sosiaalisuudelle, jonka osapuolina on muitakin olevaisia kuin ihmisiä, eikä uusien asioiden oppimisen arvostamisen tarvitsisi tarkoittaa sellaisten hetkien sivuuttamista, joissa ei voi nähdä oppimisen ja kehittymisen mahdollisuuksia.

Sanaton yhteys ja sen merkitykset ovat jääneet varhaiskasvatuksen kontekstissa pitkälti keskustelujen ja tutkimusten ulkopuolelle. Pohtimalla sanatonta yhteyttä voimme avata väylän monenlaisten maailmassa olemisen tapojen arvostamiselle yhdenvertaisina sekä paremmalle lapsen ja lapsuuden ymmärtämiselle. Tämä on erityisen tärkeää ajassa, jossa monet inhimilliset toimintatavat tuhoavat muiden lajien elinolosuhteita, ja jossa on välttämätöntä vaalia sellaisia ihmisen maailmassa olemisen tapoja, jotka edistävät halua pitää huolta ympärillä olevista ja mahdollistavat koko elonkirjon hyvinvoinnin. Pienten lasten olemisen tapojen moninaisuuden ymmärtäminen sekä kasvatuksen olemuksen tarkastelun tärkeys ovat niin ikään merkityksellisiä syitä sille, miksi sanattoman yhteyden tunnistaminen ja siitä keskusteleminen tulisi ottaa vahvasti ja vakavasti mukaan kasvatuksellisiin pohdintoihin.

Kirjallisuus

- Averill, J. R. & Sundararajan, L. (2014). Experiences of Solitude: Issues of Assessment, Theory, and Culture. Teoksessa R. J. Coplan & J. C. Bowker (toim.), *Handbook of Solitude: Psychological Perspectives on Social Isolation, Social Withdrawal, and Being Alone* (90–108). Lontoo: Wiley-Blackwell.
- Biesta, G. (2015). Resisting the seduction of the global education measurement industry: notes on the social psychology of PISA. *Ethics and Education*, 10(3), 348–360. <https://doi.org/10.1080/17449642.2015.1106030>
- Biesta, G. (2021). *World-centred education : a view for the present* (1st ed.). Routledge, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781003098331>
- Biesta, G. (2024). Taking Education Seriously: The Ongoing Challenge. *Educational Theory*, 74(3), 434–448. <https://doi.org/10.1111/edth.12646>
- Brigano, M. O. (2011). Parallel Play. In: Goldstein, S., Naglieri, J.A. (eds) *Encyclopedia of Child Behavior and Development*. Springer, Boston, MA. https://doi.org/10.1007/978-0-387-79061-9_2073
- Buber, M. (1947). *Between man and man*. Englanninkielinen käännös R. Smith. Lontoo: Kegan Paul. (Alkuperäiset tekstit vuosilta 1926–1939.)
- Buber, M. (1986). *Minä ja sinä*. Suomenkielinen käännös J. Pietilä. Helsinki: Therapieäätiö. (Alkuperäinen teos julkaistu 1923, jälkisanat 1957.)
- Cheney, K. (2019). *Decolonizing Childhood Studies: Overcoming Patriarchy and Prejudice in Child-Related Research and Practice*. Book Cover Reimagining Childhood Studies. <https://doi.org/10.5040/9781350019256.CH-006>
- Denham-Vaughan, J. & Edmond, V. (2010). The Value of Silence. *Gestalt Journal of Australia and NewZeland*, 6(2), 5–19.
- Foster, R., Salonen, A. O. & Sutela, K. (2022). Taidekasvatuksen ekososiaalinen kehys: Kohti kestävyystietoista elämänorientaatiota. *Kasvatus*, 53(2), 118–129. <https://doi.org/10.33348/kvt.115918>
- Hirn, Y. (1918). *Leikkiä ja taidetta: Muutamia lukuja lasten leluista, lauluista, tansseista ja pikku teatterista*, Suomentanut J. V. Lehtonen. WSOY.
- Ingold, T., Gibb, R., Tonner, P. & Malara, D. M. (2024). *Conversations with Tim Ingold : Anthropology, Education and Life*. (1st ed.). Scottish Universities Press. <https://doi.org/10.62637/sup.cmnz6231>

- Jackson, A. & Mazzei, L. (2013). Plugging One Text Into Another: Thinking With Theory in Qualitative Research. *SAGE journals*, 19(4), 261–271. <https://doi.org/10.1177/1077800412471510>
- Jokisaari, O. & Pulkki, J. (2018). Tuotemaailman umpikujasta luovuttamisen etiikkaan. *Aikuiskasvatus*, 38(3), 192–206. <https://doi.org/10.33336/aik.88349>
- Kimmerer, R. W. (2021). *The democracy of species*. Penguin Books.
- Kuby, C. R. (2019). (Re)Thinking and (Re)Imagining Social(ing) With a More-Than-Human Ontology Given the Limits of (Re)(Con)Straining Language. *Cultural Studies, Critical Methodologies*, 19(2), 126–143. <https://doi.org/10.1177/1532708618807258>
- Malone, K., Tesar, M. & Arndt, S. (2020). *Theorising Posthuman Childhood Studies* (1st Edition 2020). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-15-8175-5>
- Merleau-Ponty, M., Lefort, C. & Lingis, A. (1992). *The Visible and the Invisible: followed by working notes*. Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty, M. (2012). *Phenomenology of Perception*. Englanninkielinen käännös D. Landes. Taylor and Francis. (Alkuperäinen teos julkaistu 1945.) <https://doi.org/10.4324/9780203720714>
- Murris, K. (2016). *The posthuman child: educational transformation through philosophy with picturebooks* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315718002>
- MOT Sanakirjat. (2025). *Sanakirja, englantia–suomi. Solitude*. Luettu 26.9.2025 <https://www.sanakirja.fi/english-finnish/solitude>
- Opetushallitus. (2022). *Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet*. Opetushallitus. <https://www.oph.fi/fi/tilastot-ja-julkaisut/julkaisut/varhaiskasvatussuunnitelman-perusteet-2022>
- Rautio, P. (2013). Children who carry stones in their pockets: on autotelic material practices in everyday life. *Children's Geographies*, 11(4), 394–408. <https://doi.org/10.1080/14733285.2013.812278>
- Sintonen, S. (2018). Kolumni: Hyräilemisen hyvästä. *Niin & näin : filosofinen aikakauslehti*, 25(4 (99)), 76–79.
- Sintonen, S. (2020). Paperileija olemisen mietiskelynä. *Aikuiskasvatus*, 40(2), 147–151. <https://doi.org/10.33336/aik.95456>
- Tammi, T., Hohti, R., Rautio, P., Leinonen, R. & Saari, M. H. (2020). *Lasten ja eläinten suhteet: monilajista yhteiselo*. Into.
- Värri, V. (2002). *Hyvä kasvatus - kasvatus hyvään: dialogisen kasvatuksen filosofinen tarkastelu erityisesti vanhemmuuden näkökulmasta*. (4. painos). Tampere University Press.

KM Miia Perkola tekee väitöstutkimusta Turun yliopiston Oppimisen, opetuksen ja oppimisympäristöjen tutkimuksen tohtoriohjelmassa.

Professori Sara Sintonen työskentelee Turun yliopistossa Kasvatustieteiden tiedekunnassa opettajankoulutuslaitoksella.